

TOMASZ BLUSIEWICZ
Uniwersytet Harvarda

Nowe trendy w historiografii anglojęzycznej: Polska a Europa i Rosja w XX w.

„Historia Polski stała się ofiarą polskiego sukcesu” — opinie wypowiedane w podobnym tonie można czasem usłyszeć w gronie anglojęzycznych historyków naszego kraju. Po dwudziestu pięciu latach transformacji Polska „znormalniała” i nie jest już na Zachodzie takim obiektem fascynacji, jak chociażby w latach osiemdziesiątych XX w. Co prawda wojna na Ukrainie na nowo przykuła uwagę światowych mediów do Europy Wschodniej i Rosji oraz wzmogła zapotrzebowanie opinii publicznej na ekspertów — w tym historyków — zajmujących się tym regionem. Tu i ówdzie pojawiają się głosy o powrocie klimatu przypominającego zimną wojnę, kiedy to tzw. sowietologia i związani z nią eksperci mieli przemożny wpływ na opinię publiczną i dyskusję akademicką m.in. w USA¹. Wiązało się to również z pomyślną dla historyków Europy Wschodniej dystrybucją funduszy badawczych w tym kraju². Jednak długoterminowe trendy jednoznacznie wskazują, że przeniesienie uwagi Waszyngtonu na Azję Południowo–Wschodnią i Bliski Wchód znajduje odbicie np. w rozkładzie geograficznym nowych stanowisk akademickich dla historyków pracujących w USA³. To relatywne osłabienie pozycji Europy Wschodniej nie oznacza oczywiście, że nie prowadzi się już badań i nie powstają nowe prace naukowe. Jak stwierdził niedawno Terry Martin (historyk pracujący na Uniwersytecie Harvarda i dyrektor Davis Center for Russian and Eurasian Studies) w prywatnej rozmowie z autorem: *just being up to date with new literature is a full time job*.

¹ O powstawaniu ‘sowietologii’ pisze m.in. D. Engerman w: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America’s Soviet Experts*, New York 2009.

² Syndromem słabnącej pozycji sowietologii i „studiów regionalnych” (*area studies*) dotyczących Europy Wschodniej jest np. decyzja amerykańskiego Kongresu z 2013 r. o zakończeniu programu grantów naukowych *Title VIII*, wspomagających badaczy tego regionu, w tym historyków. Więcej w biuletynie ASEES z marca 2013 r.: <http://asees.org/sites/default/files/downloads/2013-03.pdf> [dostęp: 2 lutego 2015].

³ Więcej w raporcie sporządzonym przez American Historical Association, *Openings and New PhDs on the Rise, The 2012 Jobs Report*, styczeń 2013 r.: <http://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/january-2013/the-2012-jobs-report> data [dostęp: 2 lutego 2015].

Celem tego artykułu nie jest wyczerpujące omówienie nowych prac historycznych w języku angielskim osadzonych w historii Polski i Europy Wschodniej. Chciałbym jedynie, koncentrując się na XX w. i zawężając przegląd do kilkunastu książek i artykułów, naszkicować główne kierunki przemian w (szeroko rozumianym) podejściu do historii tego regionu wraz z postępującą redefinicją nauk historycznych⁴. O realności i głębokości owej redefinicji świadczy raport przygotowany przez American Historical Association w 2011 r. Wykazał on spadek znaczenia tradycyjnych pól badań historycznych jak dyplomacja i polityka międzynarodowa, gospodarka czy historia idei na rzecz wzrostu popularności innowacyjnych dziedzin jak kulturoznawstwo i nauki o płci (*gender history*)⁵. O ile nieuzasadnionym uproszczeniem byłoby stwierdzenie, że to co nowe i modne wypiera tradycyjne perspektywy, to głównym celem tego eseju i jego osią analityczną jest przedstawienie, jak nowe podejścia i tematy wzbogacały stan wiedzy historycznej w XXI w.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego na piętnaście niepodległych republik narodowych przyjęło się mówić za Mikołajem Leonowem, wysokim oficerem KGB, że państwo to było wcześniej jak tabliczka czekolady — porozcinane precyzyjnie na części, na które miało się rozpaść⁶. Taki właśnie obrót wydarzeń zaskoczył wielu zachodnich analityków, dających się zwieść m.in. Michaiłowi Gorbaczowowi, który twierdził, że kwestia narodowościowa w ZSSR została definitywnie rozwiązana. Wzmocniło to wydatnie dwa trendy historiograficzne — narodowościowy i imperialny. Pierwszy podjął pomijane wcześniej zagadnienia, takie jak: polityka *korienizacji* wobec mniejszości etnicznych w okresie międzywojennym⁷, wykorzystanie wiedzy etnograficznej w budowaniu struktur administracyjnych ZSSR⁸, peryferyjne pochodzenie etniczne czołowych bolszewików⁹ czy też kwestię mobilizacji etnicznej w republikach kaukaskich i nadbałtyckich pod koniec lat osiemdziesiątych¹⁰. Paradygmatem tej historiografii było założenie, że oficjalna teza o istnieniu jednolitego narodu sowieckiego była nieprawdziwa. Stosunki narodowościowe w ZSRR od początku do końca grały decydującą rolę

⁴ W artykule omówione zostały głównie publikacje ukazujące się w USA i Wielkiej Brytanii.

⁵ Vide R. Townsend, *Decline of the West or the Rise of the Rest: Data from 2010 Shows Rebalancing of Field Coverage in Departments*, wrzesień 2011: <http://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/september-2011/decline-of-the-west-or-the-rise-of-the-rest> [dostęp: 5 lutego 2015].

⁶ Za: S. Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*, New York 2001, s. 86.

⁷ M.in. T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca USA 2001.

⁸ F. Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge & the Making of the Soviet Union*, Ithaca USA 2005.

⁹ M.in. L. Riga, *The Bolsheviks and the Russian Empire*, Cambridge UK 2012.

¹⁰ M.in. M. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge UK, 2012.

w jego historii, a ich złożoność miała w ostatecznym rozrachunku destrukcyjny wpływ porównywalny do chociażby relacji między ZSRR i państwami satelickimi w Europie Wschodniej.

Trend imperialny można scharakteryzować tezą, że ZSRR nie tylko nie był tworem ponadnarodowym, ale w gruncie rzeczy „ostatnim euroazjatyckim imperium”¹¹, przez które przetoczyła się fala dekolonizacji, podobnie jak przez klasyczne imperia europejskie w połowie XX w. Niegdyś kontrowersyjne słowa Ronalda Reagana o radzieckim „imperium zła” dziś poniekąd weszły do kanonu terminologicznego. Mark M a z o w e r w podobny sposób pisał o Trzeciej Rzeszy¹² — co prawda tysiącletnie w założeniu imperium istniało tylko kilka lat, niemniej zdołało ono uruchomić procesy i konflikty znane z dziejów imperium brytyjskiego czy francuskiego i ich kolonii. Timothy S n y d e r w „Skrwawionych ziemiach” skonstruował swą tezę w oparciu o właśnie te dwa sposoby myślenia — przedstawił dzieje Europy Wschodniej w latach trzydziestych i czterdziestych XX w. jako miejsce starcia nie tylko dwóch systemów totalitarnych, ale też dwóch imperiów¹³. Burzliwe dzieje Europy Wschodniej dwóch ostatnich stuleci rozumiane są przez Snydera jako konsekwencja powstania próżni politycznej po rozpadzie wielonarodowej Pierwszej Rzeczypospolitej, która tylko czasowo wypełniona została przez równowagę sił państw zaborczych. Równowaga ta załamała się kompletnie wraz z wybuchem pierwszej wojny światowej.

Uznani historycy starszego pokolenia, m.in. Omer B a r t o v i Eric W e i t z, wydali zbiór esejów pod tytułem „Shatterzone of Empires”¹⁴, w którym dzieje Europy Wschodniej postrzegane są przez pryzmat rozpadu czterech imperiów: niemieckiego, austro-węgierskiego, rosyjskiego i otomańskiego. Ten punkt widzenia został podchwycony przez historyków niezajmujących się na co dzień Europą Wschodnią. Niall F e r g u s o n, kontynuujący tradycję intelektualną przestrzegającą przed „upadkiem Zachodu”, w podobny sposób pisze o największych dwudziestowiecznych konfliktach — jako rezultacie rozpadu struktur państwowych gwarantujących praworządność i stabilność geopolityczną¹⁵. Młodszy historycy, m.in. Phillip T h e r¹⁶, postulują zmianę punktu widzenia na np. Cesarstwo Niemieckie z narodowego na imperialny. Argumentują oni, że niewłaściwym jest traktowanie

¹¹ Za: S. P l o k h y, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*, New York 2014.

¹² M. M a z o w e r, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*, New York 2008.

¹³ T. S n y d e r, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York 2010. Przetłumaczona na język polski pod tytułem *Skrwawione Ziemi: Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. P i e t r z y k, Warszawa 2011.

¹⁴ *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, red. O. B a r t o v, E. W e i t z, Bloomington USA 2013.

¹⁵ N. F e r g u s o n, *The War of the World: Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*, New York 2006.

¹⁶ Ph. T h e r, *Imperial Instead of National History: Positioning Modern German History on the Map of European Empires*, [w:] *Imperial Rule*, red. A. R i e b e r, New York 2004.

tych podmiotów jako zwartych państw narodowych, które ostatecznie wykształciły się po drugiej wojnie światowej.

Wielu historyków Europy Wschodniej może traktować taki punkt widzenia jako co najmniej sztuczny. Etykieta „imperialna” czy też „kolonialna” wydaje się uzasadniona dla określenia relacji Moskwy z Azją Środkową czy Dalekim Wschodem¹⁷, ale już niekoniecznie z Warszawą, Kijowem czy Pragą. Niemieckie koncepcje *Mitteleurop*y, nie wspominając już o *Ostraum* i *Lebensraum*, wydają się podobnie nietrafionym przeszczepieniem np. francuskiej *mission civilisatrice* na tereny Europy, ze skutkiem równie znanym co katastrofalnym¹⁸. Wśród anglojęzycznych historyków Polski od dawna popularna była wizja Pierwszej Rzeczypospolitej jako odrębnego centrum cywilizacji, którego promieniująca żywotność kulturowa czy tożsamościowa przewyższała siłę militarną i gospodarczą¹⁹. Natomiast dwie ostatnie dekady historii Ukrainy z postępującą prozachodnią reorientacją ukraińskiego społeczeństwa można uznać za swego rodzaju windykację dorobku Romana Szporluka, którego wkład w informowanie anglojęzycznych czytelników o wadze relacji w trójkącie Moskwa–Kijów–Warszawa trudno przecenić²⁰. Odmienne trajektorie rozwoju państw satelickich ZSRR Europy Środkowej i byłych republik ZSRR po 1991 r. sugerują²¹, że bardziej tradycyjne podejście Szporluka i Piotra Wandycza czy też Padraica Kenney’a²² i Johna Connelly’ego²³ wciąż pozostają aktualne, a nowe perspektywy bardziej pasują do południowo-wschodnich peryferii ZSRR.

Sylwetki Piotra Wandycza przedstawiać nie trzeba. Padraic Kenney i John Connelly pozostają nieco mniej znani w Polsce, dlatego warto wspomnieć o ich dorobku badawczym i zasługach dla popularyzacji historii naszego regionu

¹⁷ Cf. D. Northrop, *Veiled Empire: Gender & Power in Stalinist Central Asia*, Ithaca USA 2004.

¹⁸ Vide V. Liulevicius, *The German Myth of the East: 1800 to the Present*, New York 2009.

¹⁹ T. Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven USA 2003; przetłumaczono na język polski pod tytułem *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, tłum. M. Pietrak–Merta, Sejny 2006; D. Stone, *The Polish–Lithuanian State, 1386–1795*, Seattle 2001.

²⁰ Jedną z najbardziej znanych prac Szporluka jest *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford USA 2000.

²¹ O rozbieżnych trajektoriach państw postkomunistycznych pisano niedawno w artykule wstępnym „New York Times”: D. Brooks, *The Legacy of Fear*, 10 listopada 2014: <http://www.nytimes.com/2014/11/11/opinion/david-brooks-the-legacy-of-fear.html?smid=nytcore-iphone-share&smprod=nytcore-iphone> [dostęp: 5 lutego 2015].

²² M.in. P. Kenney, *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*, Ithaca USA 1997.

²³ M.in. J. Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*, Chapel Hill USA 2000.

w świecie anglojęzycznym²⁴. Pierwsza książka Kenney'a porusza zagadnienie walki nowych władców Polski z tradycyjnym, głównie PPS-owskim, ruchem robotniczym. Druga, „The Carnival of Revolution”, opisuje m.in. działalność organizacji typu Pomarańczowa Alternatywa w latach osiemdziesiątych oraz innych ośrodków dysydenckich w Europie Wschodniej. Kenney to autor wywodzący się z tradycji *social history*, często piszący o losach „zwykłych ludzi” i historii widzianej „z dołu” drabiny społecznej. Z kolei John Connelly jest uczniem jednego z najbardziej szanowanych historyków Europy w Stanach Zjednoczonych — Charlesa Maiera z Uniwersytetu Harvarda. Jego pierwsza książka porównuje procesy sowietyzacji środowisk naukowych i szkolnictwa wyższego w Polsce, NRD i Czechosłowacji. Odbiła się ona szerokim echem i pomogła autorowi objąć posadę na Uniwersytecie Berkeley, jednym z najbardziej prestiżowych ośrodków badań nad Europą Wschodnią, będącym azylem dla wielu niepokornych intelektualistów z całego świata. Innymi wiodącymi ośrodkami badawczymi stały się uniwersytety Indiana i Michigan (z największymi w USA publicznymi ośrodkami badań nad „światem słowiańszczyzny” — *Slavic Studies*)²⁵, Stanford²⁶, Harvard²⁷, Uniwersytet Chicagowski, Princeton, Yale i Columbia²⁸.

Historykom młodszego pokolenia bliska jest koncepcja „pograniczy” (*borderlands*), po części zapożyczona z amerykańskiej historiografii kolonizacji Zachodu dla wyjaśnienia etnicznie zróżnicowanych terenów Europy Środkowej i Wschodniej. Zwłaszcza historycy Austro-Węgier odegrali kluczową rolę w rozwoju genezy nacjonalizmu²⁹. Niektóre z prowincji tego państwa, jak Siedmiogród³⁰,

²⁴ „Mniej znani” — w kulturze masowej i w porównaniu z postaciami pokroju Normana Davisa. Polskie tłumaczenia niektórych ich książek już się ukazały, m.in. P. Kenney, *Rewolucyjny Karnawał*, tłum. P. Szymor, Wrocław 2005; J. Connelly, *Uniwersytet Zniewolony, Sowietyzacja Szkolnictwa Wyższego w Niemczech Wschodnich, Czechach i Polsce, 1945–1956*, tłum. W. Rodkiewicz, Warszawa 2014.

²⁵ Gdzie pracują m.in. Padraic Kenney (Indiana) i Brian Porter Szűcs (Michigan).

²⁶ Związane ze Stanfordem Archiwum Hoovera jest jednym z najważniejszych archiwów historycznych na Zachodzie i posiada największy zbiór materiałów związanych z Europą Wschodnią poza nią samą. Od dekad studiami wschodnimi na Uniwersytecie Stanforda kieruje Norman Naimark.

²⁷ Gdzie szefem Davis Center przez lata był Richard Pipes.

²⁸ Na każdym z tych uniwersytetów funkcjonują oddzielne centra poświęcone badaniom historii Europy Wschodniej, najstarszymi są Harriman Center przy Uniwersytecie Columbia i wspomniany już Davis Center na Harvardzie. Warto wspomnieć o czasopiśmie „East European Politics and Societies” (mocno związanym z Yale) i „Polish Review” (z Michigan).

²⁹ Klasyką gatunku jest książka R. Brubakera, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, New York 1996.

³⁰ Vide H. Case, *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*, Stanford USA 2009; R. Brubaker, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton USA 2006.

Galicja³¹ czy Sudety³², stały się swego rodzaju laboratoriami dla studiów nad napięciami na tle etnicznym, wynikającymi z nierównomiernej modernizacji i wyłanianiem się państw narodowych. Można zaryzykować twierdzenie, że historycy tej fali chętnie posługują się paradygmatem „etnicznej obojętności” (*national indifference*). Akcentuje on proces odgórnego uświadomienia narodowego „tubylczej” i często religijnie, językowo czy klasowo identyfikującej się ludności pograniczy, i wpływ tego procesu na powstanie państw narodowych i zaostrzenie konfliktów etnicznych w Europie³³. Ten sposób myślenia często przenoszony jest na tereny pogranicza polsko–niemieckiego³⁴ i polsko–ukraińsko–rosyjskiego³⁵. O ile historycy „kolonialni” postrzegają pogranicza jako „strefy ścierania się” wielkich mocarstw i imperiów, o tyle historycy pograniczy widzą je bardziej jako miejsce zaostrzania się napięć etnicznych z wykorzystaniem ideologii jako dodatkowego narzędzia polaryzacji. Te podejścia oczywiście nie wykluczają się, a wręcz uzupełniają, tłumacząc dlaczego skutek konfliktów w Europie XX w. relatywnie najbardziej ucierpiały grupy nieposiadające własnego państwa, m.in. Żydzi, Romowie czy Tatarzy³⁶.

Wśród historyków naszego regionu i ZSRR można wyodrębnić trend polegający na poświęceniu szczególnej uwagi zagrożonym (*vulnerable*) grupom ludności, nieposiadającym własnej podmiotowości państwowej lub prawnej. O ile historiografia Żydów i Holocaustu ma bogaty dorobek³⁷, to naukowe badania nad histo-

³¹ Vide A. Frank, *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*, Cambridge USA 2005; K. Stauter–Halsted, *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914*, Ithaca USA 2001.

³² Vide J. King, *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*, Princeton USA 2002; B. Frommer, *National Cleansing: Retribution Against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*, New York 2005.

³³ Znaną książką opartą na tej koncepcji jest: P. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge USA 2006.

³⁴ Vide J. Bjork, *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*, Ann Arbor USA, 2008.

³⁵ Vide K. Brown, *A Biography of no Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*, Cambridge USA 2004.

³⁶ Nie wspominając o najbardziej bezbronnej grupie — dzieciach. O ich losach pisze T. Zahra w: *The Lost Children: Reconstructing Europe's Families After World War II*, Cambridge USA 2011 oraz w: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca USA 2008.

³⁷ Z nowych publikacji warto wymienić: A. Ascher, *A Community Under Siege: The Jews of Breslau Under Nazism*, Stanford USA 2007; J. Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*, Lincoln USA 2006; M. Meng, *Shattered Spaces: Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland*, Cambridge USA 2011; R. Blobaum, *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, Ithaca USA 2005; B. Wasserstein, *On the Eve: The Jews of Europe before the Second World War*, New York 2012; S. Ury, *Barricades and Banners: The*

rią Romów³⁸, Tatarów³⁹, Niemców nadwołżańskich, Kałmuków czy Czerkiesów⁴⁰ i innych grup etnicznych ZSRR są zjawiskiem relatywnie nowym. Jednym z głównych nurtów tej historiografii są studia nad deportacjami ludności w obrębie ZSRR i bloku radzieckiego, poczynając od lat trzydziestych po lata pięćdziesiąte XX w.⁴¹ Ukazało się też wiele nowych publikacji na temat przemieszczeń, mniej lub bardziej wymuszonych, ludności w Europie po drugiej wojnie światowej⁴². Jednymi z kluczowych tematów pozostają stosunki polsko-niemieckie i problematyka tzw. Ziemi Odzyskanych⁴³, wypędzeń i niemieckiej *Ostpolitik*⁴⁴. Ważną książką o instrumentalizacji polityki narodowościowej w „etnicznie homogenicznej” powojennej Polsce jest „Communism, Nationalism and Ethnicity in Poland, 1944–1950” Michaela Fleminga⁴⁵. Nie sposób tu wymienić choćby części nowych prac, warto jednak wspomnieć o bardzo charakterystycznej dla anglojęzycznej historiografii wrażliwości na „niesłyszane i utracone głosy” (*lost voices*) „przeegranych” historii. Wydobywanie tych głosów, często zagłuszanych przez oficjalne narracje państwotwórcze jest tradycją, która w Stanach Zjednoczonych ma korzenie w historii stosunków rasowych czy relacji z *Native Americans*. Wrażliwość ta jest często przenoszona na historię starego kontynentu i Eurazji, gdzie grup mocno dotkniętych przez historię (czy też Historię) nie brakuje.

Niesłabnącym zainteresowaniem cieszą się badania nad rolą Kościoła i religii w historii Europy Wschodniej XX w. Dzieje wzajemnego oddziaływania między katolicyzmem a antysemityzmem, nacjonalizmem czy opozycją wobec reżimów totalitarnych są źródłem wielu nowych książek i artykułów. Na szczególną uwagę zasługują w tym kontekście John Connelly⁴⁶ i Brian Porter Szűcs⁴⁷

Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry, Stanford USA 2012; Y. Slezkine, *The Jewish Century*, Princeton USA 2004.

³⁸ Vide G. Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, New York 2000.

³⁹ Vide G. Uehling, *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return*, New York 2004.

⁴⁰ Vide S. Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*, Westport USA 1999.

⁴¹ Nową syntezą jest np. książka N. Naimarka, *Stalin's Genocides*, Princeton USA 2010.

⁴² Vide *Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet–East European Borderlands, 1945–50*, red. P. Gatrell, New York, 2009; *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East–Central Europe, 1944–1948*, red. P. Ther, A. Siljak, Lanham UK 2001.

⁴³ M.in. G. Thum, *Uprooted: How Breslau Became Wrocław during the Century of Expulsions*, Princeton USA 2011.

⁴⁴ M.in. P. Ahonen, *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe, 1945–1990*, New York 2003; A. Demshuk, *The Lost German East: Forced Migration and the Politics of Memory, 1945–1970*, New York 2012.

⁴⁵ M. Fleming, *Communism, Nationalism and Ethnicity in Poland, 1944–50*, New York 2010.

⁴⁶ J. Connelly, *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965*, Cambridge USA 2012.

⁴⁷ B. Porter Szűcs, *Faith and Fatherland: Catholicism, Modernity, and Poland*, New York 2011; idem, *Poland in the Modern World: Beyond Martyrdom*, Chichester UK 2014.

oraz ich młodszy koledzy i koleżanki, m.in. Piotr K o s i c k i, Mikołaj K u n i c k i⁴⁸ i Genevieve Z u b r z y c k i⁴⁹.

W studiach nad państwami demokracji ludowej po 1945 r. w ostatnich kilku latach wykształcił się nowy trend, którego charakterystykę dobrze oddaje tytuł zredagowanego przez Paulinę B r e n i Mary N e u b e r g e r tomu „Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe”⁵⁰. Po otwarciu archiwów w 1989 r. największym zainteresowaniem cieszył się okres 1945–1956 i problem przejmowania władzy: sowietyzacja, represje, czystki, terror, procesy polityczne, etc.⁵¹ Po względnym nasyceniu tą tematyką uwaga historyków przeniosła się na okres późniejszy. Zmieniły się też stawiane pytania: Jakie były źródła legitymizacji władzy? Skąd brała się jej względna stabilność? Jak toczyło się życie codzienne? Jak działał drugi obieg gospodarczy? Jak przenikała fascynacja zachodnimi wzorcami konsumpcji? Wieloznaczny termin „konsumpcja” — zaczerpnięty od krytyków zachodnich społeczeństw konsumpcji masowej — łączy wiele nowych perspektyw patrzenia na Europę Wschodnią „gulaszowego socjalizmu”, widzianą jako faza pośrednia między stalinowską militaryzacją a zachodnim konsumpcjonizmem⁵². Z ciekawszych prac można wymienić: „The Greengrocer and His TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring” Pauliny B r e n⁵³ — o skutecznie legitymizującej politykę reżimu czechosłowackiej telewizji; „Cars for Comrades” Lewisa S i e g e l b a u m a — o m.in. napędzającym konsumpcyjny styl życia zamiłowaniu Breżniewa do samochodów⁵⁴, oraz zbiory „Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Bloc”⁵⁵ i „Socialist Escapes: Breaking Away from Ideology and Everyday Routine”⁵⁶ traktujące o pozasystemowej konsumpcji wolnego czasu i zbytku. Ta tradycja analizy społeczeństw bloku socjalistycznego wywodzi się m.in. z książki amerykańskiej antropolog Janine W e d e l

⁴⁸ M. K u n i c k i, *Between the Brown and the Red: Nationalism, Catholicism, and Communism in Twentieth-Century Poland: The Politics of Boleslaw Piasecki*, Athens USA 2012.

⁴⁹ G. Z u b r z y c k i, *The Crosses of Auschwitz: Nationalism and Religion in Post-Communist Poland*, Chicago USA 2006.

⁵⁰ *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, red. P. B r e n, M. N e u b e r g e r, New York 2012.

⁵¹ N. N a i m a r k, *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*, Boulder USA 1997; idem, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, Cambridge USA 1995.

⁵² Więcej o tym zagadnieniu: *Cold War Cultures: Perspectives on Eastern and Western European Societies*, red. A. V o w i n c k e l, New York 2012.

⁵³ P. B r e n, *The Greengrocer and His TV: The Culture of Communism After the 1968 Prague Spring*, Ithaca USA 2010.

⁵⁴ L. S i e g e l b a u m, *Cars for Comrades: The Life of the Soviet Automobile*, Ithaca USA 2008.

⁵⁵ *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, red. S. E. R e i d, Evanston USA 2010.

⁵⁶ *Socialist Escapes: Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989*, red. C. G i u s t i n o, New York 2013.

— „Private Poland” (1986)⁵⁷. Wedel niejednokrotnie wspomina o tym, że tematyka, którą porusza (np. czarny rynek i jego dolaryzacja), nie była tematem ani dla obywateli PRL, ani dla polskich socjologów lat osiemdziesiątych, będąc dla nich chlebem powszednim. Podobnie ma się sprawa z większością nowych badań nad Europą Wschodnią późnego socjalizmu — życie codzienne i jego zawile mechanizmy skonfrontowane przez historyków z oficjalną linią partii i niewiarygodnymi statystykami tworzą obraz pełen sprzeczności, paradoksów i kontrastów.

Annus mirabilis 1989 został już chyba uznany za temat „historyczny”, mimo że przy historii tak niedawnej niełatwo jest o rozgraniczenie między literaturą naukową a ujęciami bardziej popularnonaukowymi. Najlepszym przykładem jest książka Timothy’ego Garton Asha „The Magic Lantern”, napisana już w 1990 r. (sam Ash określa się terminem „historyk teraźniejszości”), która wciąż stanowi lekturę podstawową na wielu amerykańskich uczelniach⁵⁸. Szerokim echem odbił się napisany kilka lat temu zbiór trzech esejów Stephena Kotkina i Jana Grossa zatytułowanych „The Uncivil Society”⁵⁹. Był on uzupełnieniem wcześniejszych narracji, które koncentrowały się głównie na tematyce opozycji, kontestacji, studenckich ruchach protestu, kontrkulturze i społeczeństwie obywatelskim. Gross i Kotkin podkreślają znaczenie wewnętrznego rozkładu i demoralizacji elit rządzących, w których nie było już woli utrzymania się u władzy mimo istnienia odpowiednich środków przymusu, ostatecznie nieużytych na większą skalę ani w Europie Wschodniej, ani w ZSRR. Zwłaszcza brak zdecydowanej reakcji siłowej Moskwy, wtedy wciąż drugiej militarnej siły świata, i pokojowy charakter przemian są zaskakujące i nietypowe dla rewolucji na taką skalę — twierdzi Kotkin w swojej książce o wiele mówiącym tytule „Armageddon Averted” — Armagedon Uniknięty⁶⁰.

Historia kładąca nacisk na analizę kulturowo–społecznie uwarunkowanej roli kobiety i mężczyzny (tzw. *gender history*) zyskała w ostatnich dwóch dekadach na popularności, znajdując odbicie także w historiografii Europy Wschodniej. Wśród czołowych badaczy tych zagadnień wymienić należy: Marię Bucur, Nancy Wingfield⁶¹, Tarę Zahra, Laurę Engelstein⁶², Małgorzatę Fidelis⁶³

⁵⁷ J. Wedel, *The Private Poland*, New York 1986.

⁵⁸ T. Garton Ash, *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague*, Nowy Jork, 1990; vide też: G. Stokes, *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*, New York 1993.

⁵⁹ *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*, red. S. Kotkin, J. Gross, New York 2009.

⁶⁰ S. Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*, Oxford UK 2001.

⁶¹ *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, red. M. Bucur, N. Wingfield, Bloomington USA 2006.

⁶² L. Engelstein, *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-De-Siècle Russia*, Ithaca USA 1992.

⁶³ M. Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*, New York 2010.

i Katherine J o l l u c k⁶⁴. Historią Polski XX w. zajmują się zwłaszcza dwie ostatnie badaczki. Poza typowymi dla tej dziedziny pytaniami o emancypację, równoprawnienie i społeczną tożsamość, szczególne znaczenie w kontekście wschodnioeuropejskim mają zagadnienia modernizującego wpływu ideologii komunistycznej i roli, którą kobiety odegrały w budowie socjalizmu, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Podobnie jak w literaturze „konsumpcyjnej”, częstym motywem przewodnim jest rozdźwięk między deklarowaną ideologią progresywną i równościową a realnie niewielkim znaczeniem kobiet w życiu politycznym i często instrumentalnym wykorzystywaniem ich wizerunku dla doraźnych celów propagandowych.

Fala postmodernistyczna i tzw. *linguistic turn*, krytyczna analiza roli języka w życiu politycznym, społecznym i kulturowym, znalazły niejednego praktyka wśród historyków Europy Wschodniej. Wymienić tu należy pionierską książkę Larry’ego W o l f f a „Inventing Eastern Europe”⁶⁵, która osiągnęła obecnie status lektury obowiązkowej nawet na poziomie kursów wprowadzających w *college’u*. Nową książką Wolffa, napisaną z podobnego punktu widzenia, jest „The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture”⁶⁶, w której przedstawione zostały losy Galicji jako dialogu o projekcie cywilizacyjnym między elitami wiedeńskimi i lokalnymi, polskimi. Równie cenioną pozycją stała się „Imagining the Balkans”⁶⁷ Marii T o d o r o v e j; znajdziemy w niej m.in. ostrą krytykę idei środkoeuropejskiej (a później wyszehradzkiej), niegdyś promowanej m.in. przez Milana K u n d e r e, Czesława M i ł o s z a i Danilo K i š a. Z historyków młodszego pokolenia należy wymienić historyka Cesarstwa Niemieckiego Andrew Z i m m e r m a n a i jego artykuł pod tytułem „Decolonizing Max Weber”⁶⁸, w którym skrytykował on m.in. paternalistyczną postawę sławnego socjologa wobec mniejszości polskiej. Głośnym echem odbiła się także encyklopedyczna w swoim zakresie i erudycji książka Suzanne M a r c h a n d „German Orientalism in the Age of Empire”⁶⁹, w której polityka *Kulturkampf* przedstawiona jest w szerszym kontekście bardzo ówczesnie prestiżowej orientalistyki niemieckiej i europejskiej. Wybitnymi książkami z zakresu historii i antropologii kultury są „Everything Was Forever Until It Was No More” Andrey a Y u r c h a k a⁷⁰ i „Rock and Roll in the

⁶⁴ K. J o l l u c k, *Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union during World War II*, Pittsburgh USA 2002.

⁶⁵ L. W o l f f, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford USA 1994.

⁶⁶ Idem, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford USA 2010.

⁶⁷ M. T o d o r o v a, *Imagining the Balkans*, Nowy Jork 1997.

⁶⁸ A. Z i m m e r m a n, *Decolonizing Weber*, „Postcolonial Studies”, 2006, nr 9, s. 53–79.

⁶⁹ S. M a r c h a n d, *German Orientalism in the Age of Empire: Religion, Race, and Scholarship*, New York 2010.

⁷⁰ A. Y u r c h a k, *Everything Was Forever, Until It was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton USA 2006.

Rocket City” Sergieja Żuka⁷¹, interpretujące koniec zimnej wojny jako defini tywną porażkę komunizmu na arenie marketingu kultury masowej⁷². Przeniesienie tego spojrzenia na Europę Wschodnią zaowocowało pracami takimi jak: „The Vanishing Hectar” autorstwa Katherine Verdery o rumuńskiej kolektywizacji⁷³ i „Balkan Smoke” napisana przez Mary Neuberger⁷⁴, a poświęcona kulturze konsumpcji tytoniu na Bałkanach⁷⁵. W tym zestawieniu nie można chyba pomi nąć dwóch książek Marci Shore, mianowicie „Caviar and Ashes” oraz „The Taste of Ashes” — o życiu i śmierci marksizmu w Polsce, z pogranicza antropologii i socjologii kultury, historii literatury i historii idei⁷⁶.

Istotne miejsce zajmują we współczesnej historiografii anglojęzycznej rów nież kwestie pamięci zbiorowej i polityki historycznej. Ostatnie kilka lat obfito wało w okrągłe rocznice i obchody wszelkiego rodzaju, zatem liczba esejów i arty kułów poświęconych tym zagadnieniom bardzo wzrosła. Znakomitym wprowadze niem pozostaje artykuł Larry’ego Wolffa w „The Journal of Modern History” pod tytułem „Revising Eastern Europe: Memory and Nation in Recent Historiography” z 2006 r.⁷⁷ Nowszym i równie wartościowym jest zbiór esejów z roku 2011 pod tytułem „Re-mapping Polish-German Historical Memory”, zredagowany przez Justynę Beinek i Piotra Kosickiego⁷⁸. Nieoceniony pozostaje też zbiór esejów z 2001 r. pod redakcją Istvana Deaka, Tonego Judta i Jana Grossa pod tytułem „Politics of Retribution in Postwar Europe”⁷⁹, a zwłaszcza wprowadzenie i epilog napisane przez Judta. Jeśli chodzi o dziedzictwo monarchii Habsburgów, aktualny pozostaje zbiór pod tytułem „Staging the Past: The Politics of Commemoration in

⁷¹ S. Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*, Baltimore USA 2010.

⁷² Cf. K. Roth-Ey, *Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire that Lost the Cultural Cold War*, Ithaca USA 2011.

⁷³ K. Verdery, *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*, Ithaca USA 2003.

⁷⁴ M. Neuberger, *Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria*, Ithaca USA 2013.

⁷⁵ Vide też: M. Landsman, *Dictatorship and Demand: The Politics of Consumerism in East Germany*, Cambridge USA 2005.

⁷⁶ M. Shore, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation’s Life and Death in Marxism, 1918–1968*, New Haven USA 2006; eadem, *The Taste of Ashes: The Afterlife of Totalitarianism in Eastern Europe*, New York 2013. Obie książki zostały przetłumaczone na język polski: *Kawior i popiół. Życie i śmierć pokolenia oczarowanych i rozczarowanych marksizmem*, Warszawa 2008 oraz *Smak Popiołów*, Warszawa 2012.

⁷⁷ L. Wolff, *Revising Eastern Europe: Memory and Nation in Recent Historiography*, „The Journal of Modern History”, t. LXXVIII, 2006, nr 1.

⁷⁸ *Re-Mapping Polish-German Historical Memory: Physical, Political and Literary Spaces since World War II*, red. P. Kosicki, J. Beinek, Bloomington USA 2011.

⁷⁹ *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath*, red. T. Judt, I. Deak, J. Gross, Princeton USA 2000.

Habsburg Central Europe, 1848–Present”⁸⁰. Wybitnymi książkami poświęconymi pamięci historycznej w Polsce są „Commemorations and the Shaping of Modern Poland” autorstwa Patrice Dabrowski⁸¹ oraz „The Holocaust Object in Polish and Polish–Jewish Culture” Bożeny Shallcross⁸².

Podsumowując, słowo o innej, długo oczekiwanej książce Patrice Dabrowski, która ukazała się jesienią 2014 r., czyli „Poland — The First Thousand Years”⁸³. Jest to pięćsetstronicowy tom skierowany do osób niezajmujących się zawodowo historią, ale nawet historykom może zaimponować erudycją i szerokością horyzontu badawczego autorki, nie wspominając o płynności i przystępności języka i stylu. Wiarygodna, napisana z rozmachem i poczytna literatura, zorientowana na anglojęzyczną *educated general audience*, jest bardzo potrzebna. Pozostaje mieć nadzieję, że dzieło to trafi na stałe do wielu domowych bibliotek i uniwersyteckich sylabusów, przysługując się do popularyzacji i głębszego zrozumienia historii Polski.

Na koniec nie sposób nie wspomnieć o dwóch niedawnych osiągnięciach polskich historyków w zakresie rozszerzania sieci instytucji badawczych. Na Harvardzie od wielu lat prężnie działa Harvard Ukrainian Research Center — brak równie dużego ośrodka przy prestiżowym zachodnim uniwersytecie na pewno nie stawał Polski w dobrym świetle. Po wielu latach starań na Uniwersytecie Columbia powołano katedrę „Polish Studies” objętą przez absolwentkę Uniwersytetu Warszawskiego Małgorzatę Mazurek, a na Uniwersytecie Oxfordzkim powstało Centrum Badań nad Współczesną Polską, którego kierownikiem został Mikołaj Kunicki, również absolwent UW. Teraz zwłaszcza sowiec finansowany ośrodek w Oxfordzie ma duże szanse na zmianę tej sytuacji.

⁸⁰ *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present* red. M. Bucur, N. Wingfield, West Lafayette USA 2001.

⁸¹ P. Dabrowski, *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*, Bloomington USA 2004.

⁸² B. Shallcross, *The Holocaust Object in Polish and Polish–Jewish Culture*, Bloomington USA 2011. J. Huener, *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979*, Athens USA 2003.

⁸³ P. Dabrowski, *Poland — The First Thousand Years*, De Kalb USA 2014.